

Ethiek en *drone*-oorlogvoering

Hoe relevant is de theorie van de rechtvaardige oorlog?

Carl Ceulemans¹

Abstract – One way to morally evaluate the use of armed drones, is to look at what the Just War Theory has to say about it. But, is this moral framework with a history of more than 2000 years sufficiently sensitive to detect and fully appreciate the moral difficulties that the use of this kind of high-tech weaponry entails? In order to verify whether this the case, this article has as its main goal to subject the Just War Theory to a moral sensitivity test. In a first part of the article the Just War Theory's underlying philosophy and its basic components are explained. Secondly, a number of drone-related problems are introduced and described. In the third and last section of the article, the actual testing of the Just War Theory's moral sensitivity to the drone-related problems cited in the previous part is performed. The main conclusion of the article is that the Just War Theory's moral capacity to recognize specific drone-related problems is, all in all fairly well. For a good number of issues the theory has a direct sensitivity. For a number of other problems, its sensitivity is at best indirect. An important benefit of this kind of exercise is that it allows us to recalibrate the Just War Theory in a "bottom up" fashion.

Stel dat een land het slachtoffer wordt van een niet-geprovoceerde militaire aanval door een buurstaat.² In dat geval zou er ongetwijfeld een ruime morele consensus bestaan om te stellen dat die slachtofferstaat het recht heeft om zich op een noodzakelijke en proportionele wijze te verdedigen tegen deze agressie. Of, stel dat de inlichtingendiensten van een land beschikken over belangrijke informatie over het schuiloord van terroristische kopstukken in een buurland. Omdat de lokale autoriteiten niet kunnen of willen meewerken aan de strijd tegen deze terroristische organisatie, wordt beslist om een "*Special Forces*"-team ter plaatse te sturen om deze personen te neutraliseren. De pogingen om de kopstukken gevangen te nemen stuiten op hevig verzet, en in het vuurgevecht dat volgt, worden de gevi-

-
1. Prof. Dr. Carl Ceulemans is docent aan het Departement Gedragwetenschappen (Leerstoel Filosofie) van de Koninklijke Militaire School (Brussel).
 2. Dit artikel is gebaseerd op een lezing van de auteur in het kader van het symposium "Drones, cyberwar, ethiek en oorlog voeren" georganiseerd door de Stichting Vredescentrum Eindhoven op 8 mei 2014.

seerde terroristische leiders gedood. Opnieuw is de kans vrij groot dat een dergelijke actie vanuit moreel oogpunt op heel wat goedkeuring zal kunnen rekenen. Maar wat indien de landen in beide casussen beslissen om in hun strijd (zelfverdediging tegen een brutale agressor en antiterrorisme acties) een beroep te doen op zogenoemde gewapende *drones*? In welke mate gaat het aanwenden van dit soort wapentuig onze ethische appreciatie van militaire acties beïnvloeden?

Drones zijn onbemande vliegtuigen (*Unmanned Aerial Vehicles* of *UAVs*) die in de mogelijkheid zijn om op grote afstanden van hun thuisbasis te opereren. Ze kunnen aangewend worden bij het uitvoeren van verkenningsvluchten of het inwinnen van inlichtingen, maar ook, zoals duidelijk de bedoeling is bij gewapende *drones*, voor het uitschakelen van specifieke doelwitten. De meest gekende *drone*-types, die onder meer door de VS worden gebruikt in Afghanistan, Pakistan³, Yemen, Somalië en recenter nog in Irak tegen de IS-strijders, zijn de *MQ-1B Predator* en de grotere *MQ-9 Reaper*. Beide *drones* zijn van het type “medium-altitude/long endurance” (MALE), en kunnen uitgerust worden met *Hellfire* missielen (Kaag en Krepis 2014, 20-25). Belangrijk om weten is dat de graad van autonomie van deze onbemande tuigen behoorlijk kan variëren.⁴ Zo is er sprake van weinig of geen autonomie wanneer *drones* bij het uitvoeren van hun opdracht een hoge graad van menselijke interventie vereisen (“man-in-the-loop”). Bij *drones* met een hoge autonomiegraad zijn het de onbemande tuigen zelf die de cruciale beslissingen gaan nemen. Dit kan eventueel nog gebeuren onder het toeziende oog van een menselijke operator (“man-on-the-loop”), of helemaal niet (“man-out-of-the-loop”). In dit laatste geval waarschuwen tegenstanders vooral voor het gevaar van zogenoemde “killer robots” of “warbots”: dit zijn wapensystemen die zelf gaan beslissen over leven en dood.⁵

Wie een beter inzicht wil verwerven in de mate waarin gewapende *drones* op een ethisch verantwoorde wijze kunnen ingezet worden, kan hiertoe een beroep doen op de *theorie van de rechtvaardige oorlog* (hierna TRO). Dit is een eeuwenoude ethisch-normatieve traditie die handelingsindicaties geeft *voor*, *tijdens* en *na* het aanwenden van militair geweld (Ceulemans 2011). Vooral een klassieke “top-down” analyse te overwegen, doen we er echter goed aan om eerst na te gaan of de TRO wel het meest aangewezen analyse-instrument vormt. Heeft een ethische theorie met een voorgeschiedenis van meer de tweeduizend jaar nog wel

3. Vooral dan in het noordwestelijke tribale grensgebied met Afghanistan (*Federally Administrated Tribal Areas* of *FATA*).

4. Verder in dit artikel zullen we uitgebreider terugkomen op het begrip “autonomie”.

5. Vermelden we in dit verband de recent gehouden VN-conferentie te Genève (13-16 mei 2014) waar in het kader van de “UN Convention on Certain Conventional Weapons” (CCW) ethici, juristen en robotica-specialisten werden gehoord over het thema van letale autonome wapensystemen. <[http://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/6CE049BE22EC75A2C1257C8D00513E26?OpenDocument](http://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/6CE049BE22EC75A2C1257C8D00513E26?OpenDocument)>

voldoende voeling met de meest recente technologische ontwikkelingen op het vlak van oorlog voeren? Dreigt de TRO niet een aantal *drone*-gerelateerde problemen over het hoofd te zien? Om dit na te gaan, is het de bedoeling van dit artikel om de TRO te onderwerpen aan een *ethische gevoeligheidstest*. Met deze gevoeligheidstest willen we verifiëren in welk mate de TRO in staat is om de problemen die doorgaans geassocieerd worden met het gebruik van gewapende *drones* te herkennen. Deze test houdt noodzakelijkerwijze een “bottom-up” benadering in: het gaat niet om wat de TRO zegt over gewapende *drones*, maar eerder om wat dit soort wapensystemen zegt over de TRO.

De argumentatie in dit artikel is opgebouwd in drie stappen. In een eerste deel is het de bedoeling om de TRO in grote lijnen voor te stellen. Om met kennis van zaken de TRO te kunnen onderwerpen aan een gevoeligheidstest, is het uiteraard noodzakelijk dat we vooraf weten wat deze theorie inhoudt. Hiertoe zal dan in bijzonder aandacht besteed worden aan de onderliggende basisfilosofie van de theorie. Ook zullen in grote lijnen de basiscomponenten van de TRO voorgesteld worden. In een tweede stap volgt de beschrijving van een reeks ethische pijnpunten die doorgaans worden aangehaald bij het aanwenden van gewapende *drones*. In een laatste stap zullen we dan overgaan tot het uitvoeren van de eigenlijke ethische gevoeligheidstest: in welke mate is de TRO gevoelig voor de in stap twee aangehaalde problemen?

De theorie van de rechtvaardige oorlog

Een primordiaal uitgangspunt van de TRO is zijn *niet-consequentialistische* benadering van de internationaal normatieve orde (Coady 2008, 16-17). Dit betekent meer concreet dat theoretici van de rechtvaardige oorlog uitgaan van een normatieve orde waarbij de op eigenbelang gerichte logica van de internationale actoren (vooral staten) aan banden wordt gelegd door tal van deontologisch geïnspireerde beperkingen. Staten mogen zich niet om het even wat veroorloven in naam van de bescherming en bevordering van hun nationale eigenbelang. Het is zo bijvoorbeeld niet omdat een staat A de welvaart van haar bevolking kan verbeteren door een economisch interessant grensgebied van een staat B te annexeren, dat dit ook ethisch aanvaardbaar zou zijn. Staten hebben zo bijvoorbeeld de plicht om de territoriale integriteit en de politieke soevereiniteit van andere staten te respecteren, ook al zou het niet respecteren ervan duidelijk ten goede komen van het eigen nationale belang. Die deontologische beperkingen vormen als het ware een morele bescherming tegen de consequentialistische druk om enkel maar te focussen op de veiligheid en het welzijn van de *eigen* burgers. In John Rawls’ “*Law of Peoples*” zien we bijvoorbeeld dat dit soort beperkingen op het nastreven van het eigenbelang het voorwerp uitmaakt van een overeenkomst tussen vertegenwoor-

digers van goed-geordende samenlevingen geplaatst in een positie van billijkheid (Rawls 1999). Naast vormen van collectieve bescherming, zoals het eerder vernoemde recht op non-interventie, herneemt het rawlsiaanse internationale rechtvaardigheidsconcept ook deontologische restricties van individuele aard. Zo moet binnen elke “nationale” samenleving ook een aantal basisrechten gerespecteerd worden, zoals het recht om gevrijwaard te blijven van slavernij, genocide en massamoord (Rawls 1999, 79).⁶

In een ideale wereld – Rawls heeft het in dit verband over een *realistische utopie* – zouden de leden van de internationale samenleving in hun onderlinge relaties met elkaar steeds deze normatieve beperkingen naleven. In de praktijk zien we echter dat heel wat staten deze principes niet willen of kunnen naleven.⁷ Vandaar ook dat Rawls naast een ideale rechtvaardigheidstheorie, een niet-ideale theorie voorziet. Deze niet-ideale theorie geeft het geheel van principes weer dat door staten moet gerespecteerd worden in geval ze geconfronteerd worden met politieke entiteiten die het niet zo nauw nemen met de principes hernomen in de ideale theorie. Nu, de TRO is typisch een voorbeeld van zo’n niet-ideale theorie (Rawls 1999, 89-105; Evans 2005, 9-11). De plicht om bij het zoeken naar oplossingen voor onderlinge geschillen geen beroep te doen op militair geweld, kan volgens de TRO niet beschouwd worden als een *absolute* plicht (hierin verschilt de TRO trouwens van het pacifisme). In sommige omstandigheden kan en mag het gebruik van militair geweld niet langer uitgesloten worden. De functie van de TRO als niet-ideale theorie bestaat er nu net in om aan te geven op welke wijze het aanwenden van geweld op een ethisch aanvaardbare wijze kan gebeuren. Doorgaans gebeurt dit onder de vorm van drie types van voorwaarden of criteria: het *jus ad bellum*, het *jus in bello* en het *jus post bellum*.

Het geheel van richtlijnen dat aangeeft *wanneer* er een vrijheidsrecht (“liberty-right”) ontstaat om geweld aan te wenden, staat bekend onder de naam *jus ad bellum*. De eerste en meteen ook de belangrijkste *ad bellum* voorwaarde is die van de rechtvaardige zaak. Dit principe houdt in dat men maar een beroep mag doen op geweld indien daar een voldoende zwaarwichtige reden voor bestaat (Coppie-ters, Ceulemans & Hartle 2008, 27). De paradigmatische rechtvaardige zaak voor staten (individueel of in een collectief verband) wordt vandaag de dag gevormd door zelfverdediging tegen een aanval die aan de gang is, of het verdedigen van

6. Een van de fundamentele kritieken op Rawls’ “*Law of Peoples*” is dat zijn lijst van basisrechten getuigt van een moreel minimalisme. Zo is het bijvoorbeeld voor Allen Buchanan absoluut noodzakelijk dat een substantiële theorie van internationale rechtvaardigheid ook een bescherming biedt tegen ernstige vormen van discriminatie op grond van gender, ras of etniciteit (Buchanan 2003, 175).

7. Staten die de principes van het internationale rechtvaardigheidsconcept niet willen naleven, worden door Rawls bestempeld als “outlaw states”, diegenen die het niet kunnen als “burdened societies” (Rawls 1999, 5).

derden tegen een aan de gang zijnde aanval.⁸ Sinds het einde van de Koude Oorlog heeft er zich tevens een duidelijke tendens ontwikkeld om ook het stoppen van grootschalige humanitaire tragedies te gaan beschouwen als een rechtvaardige zaak.⁹ Pogingen om ook het *preventief* wegnemen van dreigingen (vooral dan in de strijd tegen het terrorisme) te gaan beschouwen als een legitieme rechtvaardigingsgrond voor het gebruik van militair geweld, kunnen op heel wat minder begrip rekenen (Shue & Rodin 2007). Een *ad bellum* principe dat bijzonder nauw samenhangt met dat van de rechtvaardige zaak, is dat van de “juiste intenties”. Dit principe legt in essentie een dubbele voorwaarde op. Niet enkel moet men de intentie hebben om de rechtvaardige zaak te willen realiseren (de rechtvaardige zaak mag geen voorwendsel zijn), dit voornemen moet bovendien gemotiveerd zijn vanuit een streven om een meer stabiele en meer duurzame vrede te willen bereiken.

De twee eerste *ad bellum* principes worden aangevuld met een drietal prudentiële voorwaarden die in essentie betrekking hebben op de “doel-middelen”-relatie. Zo is er een doeltreffendheidsvoorwaarde die stelt dat het gebruik van geweld maar aanvaardbaar kan zijn, indien er een redelijke kans bestaat dat met geweld het vooropgestelde doel (de rechtvaardige zaak) kan bereikt worden. Daarbij komt nog dat de gewelddoptie niet *meer* schade en menselijk leed mag veroorzaken, dan dat men er mee hoopt te kunnen voorkomen (proportionaliteitsvoorwaarde). Een laatste prudentiële conditie is die van het laatste redmiddel: enkel wanneer er geen redelijke niet-militaire maatregelen voorhanden zijn, kan militaire geweld in overweging genomen worden. Een laatste *ad bellum* principe, tot slot, is dat van de legitieme autoriteit. Met dit principe hoopt men vooral het aantal instanties te kunnen beperken dat mag beslissen over geweldgebruik. Vandaag de dag worden twee instanties erkend als een legitieme autoriteit: staten (in geval van zelfverdediging) en de VN-Veiligheidsraad (in geval van een dreiging voor of inbreuk van de internationale vrede en veiligheid).

Het *jus in bello* stelt op welke wijze militair geweld moet aangewend worden *tijdens* de vijandelijkheden. Opnieuw zien we hier een duidelijke niet-consequentialistische logica aan het werk. Een eerste basisvereiste voor iedere militaire actie die ondernomen wordt, is dat de uitvoering ervan een zeker militair nut moet hebben. Gratiut geweld (geweld dat geen enkel militair nut heeft) moet absoluut vermeden worden. Daarbij komt dat het voorziene militaire nut moet opwegen tegen de omvang van de schade en het leed dat met die actie zal gepaard gaan (proportionaliteit *in bello*). Maar, wat ook het nut van een gegeven militaire actie

8. Zie Artikel 51 van het Handvest van de VN.

9. Na de humanitaire tragedies in onder meer Rwanda (1994) en Srebrenica (1995), waar de internationale gemeenschap machteloos toekweek terwijl duizenden mensen werden afgeslacht, vond de doctrine van de zogenoemde “Responsibility to Protect” (R2P) zijn ingang in het internationale vocabularium (Ceulemans 2013).

moge zijn, tijdens de vijandelijkheden moet ook rekening terdege gehouden worden met een fundamentele deontologische beperking: de immuniteit van de non-combattanten. In tegenstelling tot de combattanten, verliezen de non-combattanten hun recht om niet aangevallen te worden niet. Het intentioneel doden van burgers tijdens de vijandelijkheden is en blijft een immorele (en criminele) handeling. Dit betekent echter niet dat burgers een absolute *in bello* bescherming zouden genieten tijdens de vijandelijkheden. Wanneer de dood van niet-combattanten het voorziene, maar niet gewilde gevolg is van een legitieme militaire actie (collaterale schade), dan stelt de zogenoemde doctrine van het dubbele effect (DDE) dat dit moreel aanvaardbaar is indien er tevens voldaan is aan een proportionaliteits- en noodzakelijkheidsvoorwaarde (Quinn 1989).

Tot slot vinden we eenzelfde niet-consequentialistische logica ook terug in het *jus post bellum*. Het hoofddoel van de *post bellum* activiteiten moet erin bestaan om na het gewapende conflict zo snel mogelijk terug te keren naar een situatie van orde en stabiliteit. Maar opnieuw mag het bereiken van deze doelstelling niet gebeuren tegen om het even welke prijs. Zo zijn er heel wat rechtvaardigheids-overwegingen waarmee terdege moet rekening gehouden worden. Denken we hierbij bijvoorbeeld maar aan het berechten van oorlogsmisdadigers, het herstellen of het vergoeden van geleden schade, of het heropbouwen van economische en politieke infrastructuur. *Post bellum* inspanningen die onvoldoende rekening houden met deze rechtvaardigheidsoverwegingen zullen zelden een *duurzame* vrede opleveren. Wie echter wil dat rechtvaardigheid kost wat kost geschiedt (*fiat justitia, et pereat mundus*) door zo bijvoorbeeld compromisloos oorlogsmisdadigers te willen berechten, loopt het risico het herstel van de orde onbepaald te moeten uitstellen (May 2012).

Een andere fundamentele TRO-karakteristiek die tot slot niet onvermeld mag blijven, is dat de theorie uitgaat van een *onafhankelijkheidsrelatie* tussen de drie basiscomponenten (*jus ad bellum*, *jus in bello* en *jus post bellum*). Dit betekent meer concreet dat men aan de voorwaarden van de ene component kan voldoen zonder daarom noodzakelijkerwijze te hebben voldaan aan de voorwaarden van een andere component. Zo kan bijvoorbeeld een strijder die deelneemt aan een onrechtvaardige oorlog (niet voldaan aan het *jus ad bellum*) toch voldoen aan het de criteria van het *jus in bello* en omgekeerd (Walzer 2006).¹⁰ De onafhankelijkheidsrelatie tussen het *jus ad bellum* en het *jus in bello* vertaalt zich tevens in de zogenoemde morele (en juridische) gelijkheid van combattanten. Dit houdt in dat de morele (en juridische) status van de combattanten aan beide zijden van het conflict gelijk is, wat ook de rechtvaardigheid is van de oorlog waaraan die combattanten deelnemen. De morele gelijkheid van combattanten is echter niet zon-

10. Voor meer informatie over de (on)afhankelijkheidsdiscussie tussen het *jus post bellum* en de twee andere TRO-componenten, zie (Ceulemans 2014, 914-915).

der kritiek. Revisionistische theoretici van rechtvaardige oorlog stellen zo bijvoorbeeld dat de morele symmetrie tussen combattanten vanuit ethisch oogpunt onmogelijk houdbaar is (McMahan, 2009; Rodin & Shue 2008). Hoe valt het zo bijvoorbeeld te rechtvaardigen dat een onrechtvaardige combattant (d.i. een combattant die deelneemt aan een onrechtvaardige oorlog) toch een recht verwerft om te doden? Hoe kan een dergelijk recht voortvloeien uit een immorele actie (onrechtvaardige oorlog)? Of wat te denken van een rechtvaardige combattant (d.i. een combattant die deelneemt aan een rechtvaardige oorlog) die zijn recht op leven verliest? Door zijn of haar betrokkenheid in een ethisch aanvaardbare onderneming zoals een rechtvaardige oorlog, is er niet meteen een overtuigend argument voorhanden om het verlies van dit recht te rechtvaardigen.

Hoewel dit niet meteen de plaats is om dieper in te gaan op dit debat (Ceulemans 2008a), dient wel opgemerkt te worden dat de (on)afhankelijkheidsrelatie tussen het *jus ad bellum* en *jus in bello* wel degelijk relevant is voor de gevoeligheidstest in dit artikel. Opdat deze test zinvol zou zijn, zijn twee uitgangspunten mogelijk. Ofwel gaan we uit van een onafhankelijkheidsrelatie tussen het *jus ad bellum* en *jus in bello*. Aangezien in dat geval de rechtvaardigheid van de oorlog strikt gescheiden is van wat er tijdens de vijandelijkheden gebeurt, is de gevoeligheidstest zowel relevant voor de partij die een rechtvaardige als een onrechtvaardige oorlog voert. Ofwel opteren we voor een afhankelijkheidsrelatie. In dat geval is de gevoeligheidstest *enkel* relevant voor de partij die een rechtvaardige oorlog voert. Aangezien in dat geval de partij die een onrechtvaardige oorlog voert helemaal geen geweld mag gebruiken (*jus in bello* is afhankelijk van het *jus ad bellum*) mag ze uiteraard ook helemaal geen beroep doen op gewapende *drones*. Hierbij is het wel belangrijk aan te stippen dat het verbod om *drones* te gebruiken in dat geval niet zozeer te maken heeft met de aard van het wapensysteem als dusdanig, maar alles met de onrechtvaardigheid van de oorlog. In de rest van dit artikel gaan we uit van een onafhankelijkheidsrelatie. Afwijkingen van deze regel zullen telkens uitdrukkelijk vermeld worden.

Ethische pijnpunten bij *drone*-oorlogvoering

Alvorens van start te gaan met het in kaart brengen van een aantal ethisch pijnpunten verbonden met het gebruik van gewapende *drones*, is het noodzakelijk twee inleidende bemerkingen te formuleren. Een eerste bemerking is van methodologische aard. Om te vermijden dat de ethische gevoeligheidstest zou verworpen tot een zinloze tautologische oefening, is het van cruciaal belang om ons bij de formulering van de ethische discussiepunten zeker niet laten leiden door de criteria van de TRO. Een ethisch probleem dat geselecteerd is op basis van de TRO is immers een probleem waarvoor diezelfde TRO *per definitie* gevoelig zal

zijn. Ten tweede is het *niet* de bedoeling in dit artikel om (1) een exhaustieve lijst op te stellen van alle mogelijke ethische pijnpunten die zouden kunnen komen kijken bij het aanwenden van gewapende *drones*, en (2) de pijnpunten die toch aan bod komen te gaan onderwerpen aan een gedetailleerd gegrondheidsonderzoek (in welke mate gaat het hier wel om *echte* pijnpunten?). In de hierna volgende secties willen we ons enkel beperken tot het in kaart brengen van de meest in het oog springende discussiepunten. Dit is voor ons opzet – het uitvoeren van een ethische gevoeligheidstest – meer dan voldoende. Indien we kunnen nagaan hoe de TRO reageert op de geselecteerde pijnpunten, dan is dit reeds een eerste waardevolle aanzet om te komen tot een betere appreciatie van de ethische gevoeligheid van de TRO voor deze specifieke problematiek. Maar hoe gaan we dan precies tewerk bij de selectie van deze pijnpunten?

De pijnpunten waarvoor we zullen kiezen in dit artikel zijn niet rechtstreeks verbonden met het gebruik van gewapende *drones*, maar met drie vormen van letaal geweld die onlosmakelijk geassocieerd worden met *drone*-oorlogvoering. De eerste vorm van letaal geweld is die van “remote killing” (hierna RK). Zoals al gezegd in de inleiding, laat het gebruik van *drones* toe om doelwitten die zich op enkele duizenden kilometers bevinden van de operator te elimineren. Een tweede vorm van letaal geweld die vaak in een adem genoemd wordt met *drone*-oorlogvoering is die van “targeted killing” (hierna TK). *Drones* zijn bijzonder geschikt om, meestal na een lange periode van verkenning en observatie, individuele doelwitten te selecteren en uit te schakelen. Tot slot, wordt het aanwenden van *drones* ook vaak in verband gebracht met “autonomous killing” (hierna AK). Hierbij gaat het dan om wapensystemen die op een volledig zelfstandige manier gaan beslissen over de selectie, identificatie en uitschakeling van doelwitten (“killer robots”).

De reden voor deze indirecte keuze heeft te maken met het feit dat het bijzonder moeilijk is om problemen te identificeren die *intrinsiek* verbonden zijn met het gebruik van gewapende *drones*. De bezwaren die zowel in het publieke debat als in ethische analyses worden aangevoerd zijn inderdaad veelal geen bezwaren tegen het gebruik van *drones an sich* (intrinsiek) maar eerder tegen een van de drie vermelde vormen van dodelijk geweld die gepleegd worden door middel van *drones*. Dit kan, zoals gezegd, verklaard worden door het feit dat het aanwenden van gewapende *drones* deze vormen van letaal geweld in belangrijke mate gaat vergemakkelijken. In die mate zelfs dat men de met deze vormen van letaal geweld verbonden bezwaren wel eens gaat beschouwen als *typische drone*-gerelateerde bezwaren. Dit volledig ten onrechte. De drie vernoemde vormen van letaal geweld (RK, TK en AK) en de daarmee verbonden respectieve ethische bezwaren, zijn geenszins *enkel en alleen* verbonden met *drone*-oorlogvoering. Zo vereisen RK en TK niet noodzakelijk het gebruik van *drones*. Een F-16 piloot die aan de hand van een missiel zijn doel vernietigt vanop een afstand van tientallen kilometer doet

aan RK. Een sniper die na dagenlange observatie zijn doelwit uitschakelt past een vorm van TK toe. AK veronderstelt per definitie de aanwezigheid van een wapensysteem dat beslist over letaal geweld zonder menselijke tussenkomst. Dat autonome wapensysteem hoeft echter niet noodzakelijk een *drone* te zijn. Ook land- of marinerobots kunnen uitgerust worden met een vorm van letale autonomie. Maar ook omgekeerd veronderstelt het aanwenden van *drones* zeker niet automatisch één van de drie vormen van letaal geweld. Zo kunnen *drones* perfect ingezet worden voor niet-letale opdrachten (bijvoorbeeld verkenningsoopdrachten of het verzamelen van inlichtingen).

RK-gerelateerde ethische problemen

De mogelijkheid om de tegenstander van op een grote afstand uit te schakelen heeft het onmiskenbare voordeel dat het voor die tegenstander, zeker wanneer die niet over dezelfde technologische middelen beschikt, bijzonder moeilijk wordt om te reageren. Het verwerven van een RK-vermogen laat toe om de eigen combattanten als het ware te onttrekken aan de gebruikelijke risico's van een gewapend conflict. Maar tegelijkertijd zijn aan deze RK geïnduceerde radicale asymmetrie ook heel wat gevaren en risico's verbonden. Doordat de combattanten van de partij die een beroep doet op RK buiten schot blijven, is het zeker niet uitgesloten dat de tegenpartij in de verleiding zal komen om zich te keren tegen diegenen die het wel kan aanvallen. Dat is dan veelal de burgerbevolking van de tegenstander (Killmister 2008). Laten we dit het *asymmetrische reactieprobleem* noemen. Een ander gevaar verbonden met RK is het zogenoemde *drempelprobleem* (Strawser 2010, 358). Hiermee wordt dan verwezen naar het feit dat voor de partij die beschikt over *drone*-technologie de drempel om geschillen op te lossen door middel van geweld wel eens verlaagd zou kunnen worden. Het vermogen om de tegenstander van op een veilige afstand te elimineren maakt dat de menselijke en financiële kostprijs van de oorlog, althans voor de eigen zijde, als heel wat lager en dus als heel wat aanvaardbaarder zal worden ingeschat.

Verder is er ook het risico op het *moreel desengagement* bij de *drone*-operatoren zelf. Het is bekend dat het doden vanop grote afstand de natuurlijke morele inhibitie tegen het doden van medemensen verzwakt (Glover 2001, 64-68). *Drone*-oorlogvoering is bij uitstek een intermediaire en bijgevolg ook een virtuele vorm van oorlogvoering waarbij men enkel toegang heeft tot het slagveld via het computerscherm. Hiermee dreigt het oorlogsgebeuren te verworden tot een onwerkelijke, "videogame"-achtige ervaring die niet zelden gepaard gaat met een dehumanisering van de tegenstander (Strawser 2010, 353; Sluka 2011, 75; French 2005, 11). Naast het verlies van morele betrokkenheid, heeft RK ook een impact op de *morele identiteit* van de *drone*-operator. Radicale asymmetrie redu-

ceert militaire actie tot een risicoloze, haast bureaucratische activiteit die niet langer een gelegenheid biedt om de klassieke militaire deugden, zoals moed, loyaleit, en eergevoel te verwerven en te beoefenen (Sparrow 2013, 84-105). Hoewel de evolutie in de richting van risicovrije oorlog voeren al een tijd aan de gang is¹¹, zijn we met *drone*-oorlogvoering definitief aanbeland in een post-heroïsch tijdperk (Enemark 2014), en zijn combattanten verworpen tot “desk jockey warriors”.

Nog een ander bezwaar is dat risicoloze oorlogen fundamenteel *onrechtvaardige oorlogen* zijn. Deze stelling wordt onder meer verdedigd door de Amerikaanse Yale-filosof en jurist Paul Kahn. Om zijn stelling te onderbouwen gaat Kahn ervan uit dat de ethiek van het slagveld een variant vormt van het paradigma van individuele zelfverdediging (Kahn 2002). De reden waarom combattanten in een oorlogscontext het recht hebben om elkaar te doden, vloeit volgens deze benadering namelijk voort uit het feit dat ze voor elkaar een wederzijdse bedreiging vormen. Vanaf het ogenblik echter dat één van de strijdende partijen ophoudt een bedreiging te vormen voor de andere, zoals dat duidelijk het geval is bij radicaal asymmetrische *drone*-oorlogvoering, verliest de militair superieure partij het recht om de vijandelijke combattanten te doden. Het doden van deze laatsten kan volgens Kahn toch nog gerechtvaardigd worden indien we beslissen om niet langer te argumenteren vanuit het zelfverdedigingsparadigma, maar vanuit een ordehandhavingsparadigma (Kahn 2002, 4-5). In dat geval vormt een persoon niet langer een legitiem doelwit voor letaal geweld op grond van de bedreiging die hij of zij vormt, maar op grond van zijn of haar morele schuld. Het zou ons binnen het bestek van dit artikel te ver leiden om de gegrondheid van dit argument te onderzoeken. Feit is echter wel dat de stelling die zegt dat een risicoloze oorlog een onrechtvaardige oorlog is, vanuit moreel-intuïtief oogpunt op heel wat bijval kan rekenen (Sparrow 2013, 99). Het gevoel van “unfairness” dat dikwijls geassocieerd wordt met risicoloze oorlogvoering, is ongetwijfeld nauw verbonden met de overtuiging dat het doden van een tegenstander niet te gemakkelijk mag zijn. Wat is er inderdaad eervol aan het doden van een weerloze tegenstander?¹² Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de *perceptie* van *drone*-oorlogvoering als

11. Denken we hierbij zo bijvoorbeeld maar aan de Kosovo-oorlog van 1999. Tijdens dit conflict dienden de NAVO-piloten hun opdrachten uit te voeren vanop een veilige hoogte van 15.000 voet (Ceulemans 2008b, 212). De weigering om tijdens ditzelfde conflict de heel wat kwetsbaardere Apache-helikopters in te zetten paste binnen diezelfde “zero casualty”-filosofie (Clark 2001, 367).
12. De overtuiging dat eervol vechten zelfs belangrijker is dan het behalen van de overwinning zelf, wordt door Michael Walzer onder meer geïllustreerd aan de hand van de slag bij de Hung-rivier in het feodale China van 638 v.C. Tijdens deze veldslag weigerde de Hertog van Song gebruik te maken van een aantal tactische voordelen omdat die volgens hem getuigden van oneervol gedrag: “The superior man does not inflict a second wound, and does not take prisoner anyone of grey hairs. When the ancients had their armies in the field, they would not attack the enemy when he was in a defile; and though I am but the poor representative of a fallen dynasty, I will not sound my drums to attack an unformed host” (Walzer 2006, 225).

een laffe manier van oorlog voeren bijzonder nefast is voor het bekomen en het behouden van de steun van de lokale bevolking, vooral dan wanneer binnen de cultuur van die gemeenschap de waarden van de krijgersethos hoog staan aangeschreven (Singer 2010, 306).

Een laatste RK-gerelateerd probleem is er een van *democratische legitimiteit*. Traditioneel zijn politieke beslissingen met betrekking tot militair geweld beslissingen die moeten kunnen rekenen op heel wat steun binnen de eigen politieke gemeenschap. Dit heeft niet enkel te maken met de vaak aanzienlijke financiële implicaties van dergelijke beslissingen. Wanneer een politieke gemeenschap aan een deel van de eigen burgers vraagt om in naam van die gemeenschap te doden en het risico te lopen gedood te worden, dan dient dit te gebeuren op grond van een substantiële betrokkenheid van de burgers. Nu, aangezien *drone*-oorlogvoering toelaat om de risico's voor de eigen militairen in belangrijke mate weg te nemen, bestaat het gevaar dat niet langer de behoefte zal ervaren worden om dit soort "risicoloo" geweld op eenzelfde substantiële wijze te gaan legitimeren (Singer 2009, 323; Kaag & Kreps 2014, 53-77). Dit zou dan betekenen dat de nood aan democratische betrokkenheid vooral bepaald wordt door de mate waarin de *eigen* burgers worden blootgesteld aan de risico's van oorlogsgeweld, en niet zozeer door het vooruitzicht dat burgers van een ander land zullen gedood worden in onze naam.

TK-gerelateerde ethische problemen

Het gebruik van gewapende *drones* laat niet enkel toe om letaal geweld te projecteren over zeer lange afstanden naar veraf gelegen conflictzones, het laat bovendien een individualisering van dat letaal geweld toe. TK zou inderdaad kunnen gedefinieerd worden als "the intentional killing by a state of an individual identified in advance and not in the state's custody" (Altman 2012, 5). Hoewel TK op zich zeker niet nieuw is¹³, werd deze praktijk bij het brede publiek vooral bekend in het kader van de oorlog tegen het terrorisme in het post 9/11 tijdperk. Welk zijn nu de belangrijkste ethische bezwaren die verbonden zijn met TK?

Misschien wel het belangrijkste ethische bezwaar ten aanzien van TK, is dat het hier gaat om een door een staat bevolen en uitgevoerde *standrechtelijke executie*. TK is met andere woorden niets anders dan een vorm van moord. De aanhangers van deze visie zien de strijd tegen het terrorisme vooral als een vorm van ordehandhaving. Terroristen zijn criminelen die ook als dusdanig moeten behandeld worden. Dit betekent meer concreet dat ze moeten gearresteerd, berecht en bestraft worden. Het gebruik van letaal geweld tegen terroristen is slechts in zeer

13. Denk hierbij aan de strijd van Groot-Brittannië tegen het IRA in Noord-Ierland (Hunter 2009, 43-46).

uitzonderlijke omstandigheden toegelaten. Enkel wanneer een terrorist een direct gevaar betekent voor het leven van de ordehandhavers of voor het leven van onschuldige omstanders, en deze onmiddellijke dreiging niet op een andere wijze kan afgewend worden, is dodelijk geweld een legitieme optie.

Deze visie wordt zeker niet door iedereen gedeeld. Verdedigers van TK stellen dat het ordehandhavingsparadigma niet de meest geschikte benadering is voor een doeltreffende bestrijding van het terrorisme. Wanneer een verdachte van terroristische handelingen net als iedere andere crimineel in de mogelijkheid gesteld wordt om gebruik te maken van alle mogelijke rechten en beschermingen eigen aan een rechtsstaat, zal dit, zo luidt de redenering, de strijd tegen het terrorisme ernstig bemoeilijken (Gross 2007, 87). In plaats van de strijd tegen het terrorisme te zien als een vorm van ordehandhaving, moet die eerder gezien worden als een vorm van oorlog.¹⁴ Dit houdt in dat een terrorist, net als een combattant tijdens een gewapend conflict, op elk ogenblik een legitiem doelwit vormt voor letaal geweld. Het hanteren van dit oorlogsparadigma is echter op zijn beurt niet zonder problemen. Door een combattantenstatus toe te kennen aan een terrorist, gaat men hem of haar, zo bijvoorbeeld, een recht om te doden toekennen, wat uiteraard op grond van het criminele karakter van terroristische activiteiten niet echt de bedoeling kan zijn. Nu, strikt genomen is het recht van combattanten om te doden enkel beperkt tot vijandelijke combattanten, terwijl terroristen toch in hoofdzaak burgers gaan viseren. Voor de aanhangers van het oorlogsparadigma lost deze nuancering zeker niet alle problemen op.

Zo is een combattant die intentioneel burgers doodt (zoals een terrorist) een oorlogsmisdadiger, die moet vervolgd, berecht en bestraft worden. Hiermee zijn we echter opnieuw aanbeland in het ordehandhavingsparadigma, wat inhoudt dat ook in dit scenario terroristen gaan kunnen gebruikmaken van het geheel van juridische beschermingsmechanismen van een rechtsstaat, zoals het recht op een eerlijk proces. Een ander probleem is dat het toekennen van de combattantenstatus een terrorist weliswaar niet het recht geeft om burgers te viseren, maar wel om combattanten te doden. Omdat ook deze implicatie totaal onaanvaardbaar is – terroristen kunnen nooit op gelijke voet staan met reguliere combattanten – zoeken de aanhangers van het oorlogsparadigma veelal hun toevlucht tot het introduceren van een soort hybride tussenstatus, namelijk die van de *onwettige combattant*. Deze internationaalrechtelijk onbestaande status houdt in dat men te allen tijde terroristen mag doden, zonder hen daarbij allerhande oorlogsprivileges te moeten toekennen (Altman 2012, 6).

Wat TK in bepaalde gevallen nog problematischer maakt, is de praktijk van de zogenaemde “signature strikes”. Hierbij gaat een individu niet gedood worden op

14. Voor een meer uitgebreide discussie tussen voor-en tegenstanders van beide TK-paradigma's, zie de bijdragen in Finkelstein, Ohlin en Altman 2012.

basis van *wie* hij of zij is (“personality strikes”), maar op basis van een bepaald gedragspatroon (Johnson 2013, 167-168).¹⁵ Indien men zo bijvoorbeeld bepaalde contacten heeft, of indien men zich op bepaalde ogenblikken op bepaalde plaatsen vertoont, enz. dan kan dit voldoende zijn om door middel van TK gevisieerd te worden. De praktijk van “signature strikes” laat ongetwijfeld toe om de doelwittenlijst gevoelig uit te breiden, maar tegelijkertijd is er een substantieel verhoogd risico dat een onschuldige persoon zal worden gedood.¹⁶ Merk trouwens op dat in geval van “signature strikes” er (opnieuw) sprake is van een collectivisering van letaal geweld: niet langer wordt die of die specifieke persoon gedood, maar wordt een persoon gevisieerd waarvan we enkel weten dat die behoort tot een klasse van individuen die dit of dat specifieke gedrag vertonen.

Een ander type van bezwaren heeft niet zozeer te maken met de specifieke aard van TK (namelijk het feit van specifieke personen te viseren), maar is eerder praktisch-prudentieel van aard. Vooreerst is TK onderhevig aan een reeks beperkingen van *epistemologische* aard. Hoe betrouwbaar is de informatie op basis waarvan men iemand zal uitschakelen (Sharkey 2010, 375-76)? Of nog, hoe betrouwbaar is de informatie met betrekking tot het resultaat van een *drone*-aanval? Het hoeft weinig betoog dat hier de rol van inlichtingendiensten van cruciaal belang is. Los van de discussie of het doden van een persoon zonder vorm van proces al dan niet moet beschouwd worden als moord, kunnen ook vragen gesteld worden bij de *doeltreffendheid* van TK. Is het elimineren van leden en actieve sympathisanten van een terroristische organisatie wel een goede manier om de werking van dergelijke organisatie te schaden? Vanuit tactisch oogpunt (effect op korte termijn) is het doden van een iemand die op het punt staat een aanslag te plegen alvast bijzonder doeltreffend: door het elimineren van de persoon in kwestie kan voorkomen worden dat heel wat onschuldige individuen sterven. Vanuit strategisch en operationeel oogpunt (effect op middellange en lange termijn) is de doeltreffendheid van TK heel wat minder vanzelfsprekend (Hunter 2009, 51-58). John Kaag en Sarah Kreps stellen zo bijvoorbeeld dat het doden van de kopstukken van een terroristische organisatie in bepaalde gevallen alleen maar leidt tot een grotere vastberadenheid en radicalisering van de leden ervan (cf. het martelareneffect) (Kaag & Kreps 2014, 44-52). Meer in het algemeen zou kunnen gesteld worden dat factoren zoals omvang, organisatie, motivatie, geschiedenis, rekruteringsmogelijkheden, enz. mee gaan bepalen of een gegeven terroristische organisatie meer of minder gevoelig is aan het elimineren van haar sleutelfiguren.

15. Michaël Gross heeft het bij TK soms ook wel eens over “named killing” (2007, 85-86). Dit is uiteraard bij “signature strikes” uiteraard niet langer het mogelijk.

16. Zo vermelden Kaag en Kreps dat volgens anonieme bronnen de helft van de *drone*-aanvallen in Pakistan in de periode 2009-2010 “signature-strikes” waren (Kaag & Kreps 2014, 32).

Een laatste TK-gerelateerd pijnpunt dat we hier zullen aanhalen is dat van de door *drone*-aanvallen veroorzaakte *collaterale schade*.¹⁷ Bij TK is het per definitie de bedoeling om specifieke personen uit te schakelen. Dat deze bedoeling niet altijd strookt met het uiteindelijke resultaat, blijkt uit het feit dat de media met de regelmaat van de klok berichten over *drone*-aanvallen die (alweer) heel wat burgerslachtoffers hebben veroorzaakt. Net als bij het doeltreffendheidsbezwaar is het ook hier om een aantal redenen bijzonder moeilijk om accurate informatie te verkrijgen over de vraag of, en zo ja in welke mate, een gegeven *drone*-aanval gepaard ging met collaterale schade. Vooreerst is de overheid bijzonder terughoudend om informatie te verstrekken over *drone*-aanvallen, zeker wanneer deze aanvallen gepaard zouden zijn gegaan met burgerslachtoffers. Daarbij komt, onder meer door de moeilijke toegankelijkheid van het conflictgebied waar de aanvallen worden uitgevoerd (bijvoorbeeld de FATA in Pakistan), dat het ter plaatse verzamelen van informatie over de gevolgen van een *drone*-aanval alles behalve een gemakkelijke taak is. Ook de classificatie van de slachtoffers zelf (ging het hier om een legitiem doelwit of eerder om een onschuldige burger?) zorgt voor de nodige verwarring. Nu, op basis van een analyse van een viertal onafhankelijke databanken, komt Avery Plaw tot een drietal bevindingen voor de periode tussen juni 2004 en eind 2011: (1) het is redelijk om te veronderstellen dat het percentage van burgerslachtoffers bij *drone*-aanvallen moet geschat worden tussen de 3,86 en de 23,85, (2) de verschillende databanken geven aan dat tussen 2009 en 2011 het aantal burgerslachtoffers (zowel in absolute als relatieve cijfers) bij *drone*-aanvallen is gedaald, en (3) de gegevens van de onderzochte databases spreken de door John Brennan (in die periode onder meer VS-President Obama's hoofdtraadgever op het vlak van counterterrorisme) gemaakte verklaring van 29 juni 2011 tegen als zou er in het voorbije jaar (juni 2010-juni 2011) *geen* collaterale schade zijn veroorzaakt ten gevolge van *drone*-aanvallen (Plaw 2013, 142).

AK-gerelateerde ethische problemen

Vooraleer van start te gaan met het beschrijven van een aantal AK-gerelateerde pijnpunten, is het aangewezen twee opmerkingen te formuleren. Een eerste opmerking betreft de wijze waarop het begrip "autonomie" moet geïnterpreteerd worden binnen de context van *drone*-oorlogvoering. Zoals al aangegeven in de inleiding van dit artikel, slaat de graad van autonomie van een wapensysteem, zoals een gewapende *drone*, op de mate waarin dat systeem kan functioneren zonder menselijke interventie. Zo is een volledig autonoom wapensysteem ("man-

17. Voor een uitgebreidere studie van het fenomeen van collaterale schade veroorzaakt tijdens de Amerikaanse militaire operaties (niet enkel beperkt tot *drone*-oorlogvoering) in de post 9/11 periode, zie Crawford (2013).

out-of-the-loop”) zodanig geprogrammeerd dat het alle beslissingen noodzakelijk voor de goede uitvoering van zijn opdracht zelfstandig kan nemen. Belangrijk hierbij is wel te beseffen dat dit soort “machine-autonomie” niets te maken heeft met het autonomiebegrip zoals dat gehanteerd wordt binnen de ethiek of de politieke filosofie (Roff 2013, 353-54). Een individu is autonoom wanneer het beschikt over een zelfregulerende capaciteit. Dit wil meer concreet zeggen dat het subject in kwestie over het vermogen beschikt om zelf zijn doelstellingen te bepalen (conceptie van het goede), en te beslissen hoe het die doelstellingen wenst te bereiken (rationaliteit), rekening houdend met een zelfopgelegd ethisch kader (billijkheid).¹⁸ Dit is niet het soort autonomie waarover, voorlopig althans, een machine kan beschikken: *wat* van de machine verwacht wordt, en *hoe* het dit dient te bereiken (met inbegrip van allerhande normatieve beperkingen), wordt door middel van een programma opgelegd. Machine-autonomie is dus een minimalistische autonomie, die noodzakelijkerwijze wordt uitgeoefend binnen een duidelijk door de mens opgelegd programmatorische kader. In dit artikel zullen we verder een autonomiegraad veronderstellen die aan een *drone* de mogelijkheid geeft om zonder menselijke interventie doelwitten te selecteren en te elimineren.

Ten tweede kan opgemerkt worden dat de relatie tussen *drone*-oorlogvoering en de twee vorige vormen van doden (RK en TK) toch enigszins verschillend is van deze tussen *drone*-oorlogvoering en AK. Hoewel er strikt genomen geen noodzakelijk logisch verband bestaat tussen *drone*-oorlogvoering enerzijds en RK en TK anderzijds, is het gezien de specificiteit van *drones* maar weinig zinvol om ze op een andere manier te gaan inzetten dan voor RK- en TK-gerelateerde opdrachten (niet-letale opdrachten buiten beschouwing gelaten). Dat is zeker niet zo voor AK. *Drone*-oorlogvoering zou zeker zijn nut behouden binnen het kader van bijvoorbeeld terrorismebestrijding, ook al zou de autonomiegraad van de aangewende *drones* bijzonder laag zijn (wat zeker niet wil zeggen dat het nut bij een verhoogde autonomiegraad niet zou toenemen). Sommige auteurs merken trouwens op dat deze wat vrijblijvende relatie wel eens grondig zou kunnen wijzigen in de toekomst (Sparrow 2007, 68). Door de toenemende complexiteit van de operationele omgeving en door de snelheid waarmee beslissingen moeten genomen worden, zal de mens al snel verworden tot de zwakke schakel in het geheel. In die omstandigheden zal de operationele capaciteit van *drones* maar ten volle kunnen benut worden indien die *drones* op een voldoende autonome wijze zullen kunnen functioneren. Wat zijn nu de centrale pijnpunten die samenhangen met AK?

18. Denk hierbij aan de rawlsiaanse definitie van een moreel persoon als zijnde iemand met het vermogen om (1) een eigen conceptie van het goede te kiezen en die desnoods bij te sturen en (2) een rechtvaardigheidsconcept te internaliseren (“sense of justice”) en toe te passen (Rawls 2005, 19).

Een eerste AK-gerelateerd pijnpunt is eerder van technische aard, maar heeft wel een niet onbelangrijke ethische implicatie. Zo is er de vraag of het *überhaupt* wel mogelijk is om een autonome *drone* te bouwen die in staat is om op een ethisch verantwoorde wijze letaal geweld te hanteren. Nu, indien dit het geval zou zijn, dan kan vanuit ethisch oogpunt de stelling verdedigd worden dat, met het oog op het reduceren van de financiële en de menselijke kost van oorlogen, dit soort wapensystemen zo snel mogelijk moet ontwikkeld en ingezet worden in gewapende conflicten.¹⁹ Een aantal auteurs is alvast van oordeel dat het niet enkel mogelijk is om autonome robots met een voldoende ethische capaciteit te ontwikkelen, het is bovendien ook realistisch om te veronderstellen dat ze *humaner* en *ethischer* zullen handelen dan menselijke combattanten. Hoewel dit soort wapensystemen momenteel nog niet operationeel is, lijdt het weinig twijfel dat ze in een niet te verre toekomst zullen kunnen worden ingezet. “As robots are already faster, stronger, and in certain cases (e.g., chess playing) smarter than humans”, zo stelt Ronald Arkin, “is it that difficult to believe they will be able to treat us more humanely on the battlefield than we do each other?” (Arkin 2010, 333). Merk op dat in dit geval de morele kracht van de stelling om dit soort autonome robots zo snel mogelijk te ontwikkelen en in te zetten alleen maar aan kracht wint.

Andere auteurs staan, om diverse redenen, heel wat sceptischer ten aanzien van de technische haalbaarheid om autonome robots met een “ethische capaciteit” te ontwikkelen. Zo zijn onder meer Noel Sharkey en George Lucas Jr van mening dat ten minste voor de nabije toekomst het onmogelijk zal zijn om een autonome robot te creëren die het op ethisch vlak minstens even goed zal doen als een menselijke combattant (Sharkey 2010, 376-381; Lucas Jr 2011, 281-85). Zo is het bijvoorbeeld alles behalve eenvoudig om de basisprincipes van het *Internationaal Humanitair Recht* (IHR), het discriminatieprincipe en het proportionaliteitsprincipe, te vertalen in een werkbaar en operationeel computeralgoritme.²⁰ De complexiteit van de hedendaagse conflicten is zodanig toegenomen dat het onbegonnen werk is om een wapensysteem te ontwerpen dat bij het nemen van beslissingen rekening zou kunnen houden met alle mogelijke relevante factoren en

-
19. Bradley J. Strawser verdedigt zo bijvoorbeeld de stelling dat indien we beschikken over een onbemand wapensysteem dat ons toelaat om een bepaalde opdracht met minstens evenveel succes uit te voeren dan een bemand wapensysteem, we de plicht hebben om beroep te doen op dit eerste type wapensysteem (Strawser 2010). Strawser baseert zijn stelling op het principe dat indien onnodige risico's voor de eigen manschappen kunnen vermeden worden, we de plicht hebben om dit ook te doen. Strikt genomen dient het hier echter niet te gaan om *autonome* wapensystemen. Indien nu zou blijken dat het volledig autonoom maken van een wapensysteem substantieel zou kunnen bijdragen tot het verder reduceren van de financiële en menselijke kost, dan zouden we van een vergelijkbare plicht kunnen spreken om *autonome* systemen te ontwikkelen en in te zetten.
20. Voor meer informatie over het ontwikkelen van “ethische programma's”, zie Lin, Bekey & Abney (2008, 25-42).

nuances. “In other words”, zo zegt Sharkey, “human inference is required. Humans understand one another in a way that machines cannot. Cues can be very subtle and there are an infinite number of circumstances where lethal force is inappropriate. Just think of children being forced to carry empty rifles or of insurgents burying their dead” (Sharkey 2010, 379).

Een tweede pijnpunt is dat de inzet van autonome, letale *drones* leidt tot een verregaande *dehumanisering* van de oorlog. Het toekennen van een letale autonomie aan machines leidt volgens Aaron Johnson en Sidney Axinn tot een fundamentele miskennis van de menselijke waardigheid. “Humans”, zo stellen ze, “are sometimes accidentally killed by machines, but for an autonomous robot/drone to be programmed to kill a human is to treat a rational being as if it were merely an object” (Johnson & Axinn 2013, 134). Johnson en Axinn vergelijken in dit verband een autonome, letale *drone* met een soort *high-tech* muizenval: in plaats van de tegenstander te gaan beschouwen als een morele gelijke (iemand die net als wij gedwongen wordt in de rol van combattant, en waarvoor we een zekere vorm van empathie kunnen opbrengen, en die als menselijk wezen een zekere vorm van respect verdient), gaan we hem bij autonome *drone*-oorlogvoering ontdoen van zijn humaniteit en (zoals een muis) herleiden tot een hinderlijk wezen dat zonder al te veel nadenken mag en moet vernietigd worden.²¹ Voorstanders van het inzetten van autonome, gewapende *drones*, zoals Arkin, zullen deze kritiek mogelijk gaan trachten te weerleggen door te argumenteren dat dit soort wapensystemen in vergelijking met menselijke combattanten net beschikt over een *beter*e ethische capaciteit (cf. supra). Het moge duidelijk zijn dat een dergelijk tegenargument hier totaal naast de kwestie is. Zelfs indien een autonome *drone* er in zou slagen om *enkel* legitieme doelwitten zoals vijandelijke combattanten te doden, dan nog blijft het dehumaniseringsargument van Johnson en Axinn overeind. Voor alle duidelijkheid, het zijn niet de autonome *drones* zelf die zouden getuigen van een weinig respectvolle houding ten aanzien van de vijandelijke combattanten (*drones* zijn en blijven met hun machine-autonomie amorele entiteiten), maar wel diegenen die beslissen om dit soort wapensystemen in te zetten.

Een laatste AK-gerelateerd pijnpunt dat we hier kort zullen aanhalen is het zogenaamde *attributieprobleem*. Wie of wat is er verantwoordelijk indien een autonome *drone* zo bijvoorbeeld een bloedbad aanricht bij het onder vuur nemen van personen die helemaal geen legitiem doelwit vormen (burgers, combattanten

21. Robert Sparrow maakt een gelijkaardige bedenking. Door het doden van de tegenstander toe te vertrouwen aan een autonoom wapensysteem, wordt het in sommige gevallen volgens Sparrow onmogelijk om nog te bepalen wie precies verantwoordelijk is voor de dood van iemand. Nu, om iemand met een minimum aan respect te kunnen behandelen is dit laatste een absolute noodzaak; “If we fail in this, we treat our enemy like vermin, as though they may be exterminated without moral regard at all” (Sparrow 2007, 67). We komen zo dadelijk uitgebreid terug op het verantwoordelijkheidsvraagstuk.

die zich wensen over te geven, enz.)? Het uitklaren van om het even welk probleem van toewijzing van verantwoordelijkheid in geval van een fout, vereist in grote lijnen dat we een antwoord formuleren op een drietal vragen: (1) wat is er precies gebeurd? (2) wie of wat ligt aan de basis van de fout (causale verantwoordelijkheid)? en (3) was er hierbij sprake van een duidelijk opzet, roekeloosheid, nalatigheid of een spijtig ongeval? Maar wat indien de dood van burger-slachtoffers het resultaat is van een actie uitgevoerd door een volledig autonoom wapensysteem? In welke mate gaat dit gegeven het toewijzingsprobleem wijzigen? Voor de autonome wapensystemen zoals die nu al zouden bestaan of in de nabije toekomst zouden kunnen ontwikkeld worden, zal dit alvast niet echt veel veranderen. Zoals al opgemerkt, is de machine-autonomie een minimale autonomie die zeker niet gepaard gaat met het toekennen van morele verantwoordelijkheid. Indien er iets fout loopt bij het gebruik van autonome wapensystemen, dan moeten we, behalve wanneer er duidelijk sprake is van een spijtig ongeval, gaan kijken naar de betrokken *menselijke* actoren. Denk maar aan de programmeur die nagelaten heeft om in het computeralgoritme voldoende beschermingsmechanismen in te bouwen, of aan een politieke of militaire verantwoordelijke die ondanks de waarschuwingen van de producent, toch beslist om een onvoldoende getest autonoom wapensysteem in te zetten.

Maar wat indien we er in een verdere toekomst toch in zouden slagen om een wapensysteem te ontwikkelen dat uitgerust is met een gevoelig hogere autonomiegraad? Robert Sparrow geeft het voorbeeld van een wapensysteem dat in staat is om zijn initieel opgelegde programma zelf aan te passen en bij te sturen in functie van eigen ervaringen opgedaan tijdens vorige opdrachten (Sparrow 2007, 65). In dat geval zou een beslissing om een doelwit uit te schakelen kunnen gebaseerd zijn op een algoritme dat in niets meer gelijkt op het door de menselijke programmeur initieel geïnstalleerde programma. Sparrow stelt dat we in dat geval terecht zouden komen in een soort grijze zone: enerzijds is de autonomie van het wapensysteem te belangrijk geworden om nog zomaar de verantwoordelijkheid voor de gemaakte fouten toe te wijzen aan een menselijke actor, maar anderzijds is de graad van autonomie nog niet voldoende om het wapensysteem te gaan beschouwen als een volledig moreel verantwoordelijke actor (die zo bijvoorbeeld op een zinvolle wijze zou kunnen bestraft worden). Aangezien het volgens Sparrow in dat geval onmogelijk geworden is om de verantwoordelijkheid voor het doden van de tegenstander nog toe te wijzen aan een *specifieke* actor, is het immoreel om dit soort wapens in te zetten (Sparrow 2007, 75). Normatieve beperkingen waarvoor het onmogelijk is om in geval van niet-naleving een verantwoordelijke aan te duiden, verliezen immers zeer snel hun morele kracht (de niet-naleving ervan blijft toch zonder gevolg). Uiteraard kunnen bij Sparrows analyse heel wat vragen en bedenkingen geformuleerd worden, waar we binnen het bestek

van dit artikel niet verder op kunnen ingaan.²² Zo is het maar de vraag of wapensystemen ooit wel een dergelijk hoge autonomiegraad zullen kunnen bereiken. Of, zelfs indien dit het geval zou zijn, kan men zich de vraag stellen of de menselijke actor die verantwoordelijk is voor het ontwerpen en inzetten van dit type wapensystemen niet altijd in zekere mate verantwoordelijk blijft indien het fout gaat. Het zijn zo bijvoorbeeld de menselijke programmeurs die het wapensysteem in de mogelijkheid gesteld hebben om zelfstandig zijn programma bij te sturen in functie van eigen ervaringen.

Hoe gevoelig is de TRO voor pijnpunten gerelateerd met *drone*-oorlogvoering?

In het laatste gedeelte van dit artikel zullen we nagaan in welke mate de TRO gevoelig is voor de eerder beschouwde *drone*-gerelateerde pijnpunten. De TRO is gevoelig voor een gegeven pijnpunt indien dat pijnpunt om één of andere reden ook door de TRO als problematisch ervaren wordt. Hierbij kunnen we dan een onderscheid maken tussen een *directe* en een eerder *indirecte* vorm van gevoeligheid. Er is sprake van een directe gevoeligheid indien een pijnpunt zonder al te veel moeilijkheden kan vertaald worden onder de vorm van bestaande TRO-concepten en -principes. Het directe karakter van de gevoeligheid is een duidelijke indicatie dat de reden waarom een pijnpunt als een pijnpunt ervaren wordt, nauw aansluit bij één of andere morele bekommernis die ook centraal staat bij de TRO zelf. Het is in dat opzicht best mogelijk dat een specifiek pijnpunt door de TRO om verschillende redenen als problematisch ervaren wordt, of dat eenzelfde TRO-bekommernis herhaaldelijk kan teruggevonden worden bij verschillende pijnpunten. De voeling van de TRO met een pijnpunt is eerder indirect wanneer enkel door een uitbreiding en/of een alternatieve interpretatie van bestaande TRO-concepten en -principes de morele bekommernis zoals vervat in dat pijnpunt adequaat door de TRO kan gevat worden.

TRO-gevoeligheid voor RK-gerelateerde pijnpunten

Van de zes aangehaalde RK-gerelateerde pijnpunten, zijn er een drietal waarvoor de TRO een directe gevoeligheid vertoont. Zo kunnen het asymmetrische reactieprobleem, het drempelprobleem en het probleem van de democratische legitimiteit vrij accuraat uitgedrukt worden in een TRO-terminologie. Bij het asymmetrische reactieprobleem was er de moeilijkheid dat de tegenstander door de “onbereikbaarheid” van de vijandelijke combattanten, geen andere mogelijkheid

22. Voor een meer gedetailleerde kritiek van Sparrows argumentatie, zie Steinhoff (2013, 179-193).

zag dan de burgerbevolking te viseren. Het TRO-principe dat aan de basis ligt van het ethisch problematisch karakter van de reactie, is dat van de immuniteit van de niet-combattanten. Er is echter ook een ander principe aan het werk dat eventueel zou kunnen ingeroepen worden door de partij die een directe aanval op de burgerbevolking overweegt, namelijk dat van de noodzaak of het laatste redmiddel. Het is vooral wanneer de *drone*-aanvallen uitgevoerd worden door een brutale agressor, dat de slachtofferstaat het noodzaakargument zou kunnen inroepen om de immuniteit van de niet-combattanten opzij te schuiven.²³ Bij het drempelprobleem herkennen we de morele bekommernis die ook aan de basis ligt van het principe van het laatste redmiddel: door het feit dat de menselijke en financiële kostprijs van een risicoloze oorlog voor de eigen zijde niet langer als problematisch ervaren wordt, zal er een neiging bestaan om de militaire optie niet langer te zien als een laatste toevlucht (men zal met andere woorden sneller dan voordien naar de militaire optie grijpen). Het probleem van de democratische legitimiteit vertoont dan weer een grote affiniteit met het principe van de legitieme autoriteit. Hierbij gaat het dan wel meer specifiek om de bekommernis of de interne politieke besluitvorming met betrekking tot het aanwenden van *drones* wel voldoende transparant gebeurt, en in welke mate de burgers op een substantiële wijze gaan kunnen deelnemen aan het publieke debat.

Voor de drie overige pijnpunten vertoont de TRO in het beste geval slechts een indirecte gevoeligheid. Voor zover de *in bello*-principes gerespecteerd worden, is de TRO a priori niet echt gevoelig voor de problematiek van het morele disengagement en de morele identiteit van de *drone*-operator. De TRO zegt inderdaad weinig of niets over de vereiste interne dispositie van de operator of over de rolgebonden deugden waarover zo iemand zou moeten beschikken. Het is eventueel wel mogelijk om de TRO op een indirecte manier gevoelig te maken voor deze problematiek, door zo bijvoorbeeld een specifieke *in bello*-interpretatie in te voeren van het principe van de juiste intentie. Hierbij zou het dan meer specifiek gaan om de voorwaarde dat operatoren dienen te beschikken over een “gepaste ingesteldheid”. Hierbij zou het dan meer in het bijzonder moeten gaan om het vermogen om anderen met respect te behandelen, het beschikken over een voldoende empathisch vermogen en het vermogen om te handelen vanuit een gepaste morele identiteit (Glover 2001, 22-30). Een dergelijke alternatieve interpretatie van het “juiste intentie”-principe zou mogelijks mee aan de basis kunnen liggen van het toekennen van een belangrijkere rol voor de deugdenethiek in de TRO (in de traditionele versie van de TRO is de deugdenethiek omzeggens totaal afwezig) en aan het benadrukken van het belang van het “ethisch voorbereiden”

23. Denk hierbij aan Walzers “supreme emergency” (2006, 251-68).

van *drone*-operatoren op hun taak (het uitbreiden van de TRO met een “*jus ante bellum*”).

De TRO is tot slot weinig gevoelig voor de stelling die zegt dat risicoloze oorlogen *per definitie* onrechtvaardige oorlogen zouden zijn. Dit heeft in essentie te maken met het feit dat de TRO niet uitgaat van Kahns zelfverdedigingsparadigma bij te bepalen of iemand al dan niet een legitiem doelwit vormt. Voor Kahn mag een combattant niet langer aangevallen worden van zodra hij of zij ophoudt een rechtstreekse bedreiging te vormen voor zijn of haar tegenstander. Bij de TRO is de morele basis van het recht om te doden iets ruimer dan het recht op zelfverdediging. Een persoon verliest hier zijn recht om niet aangevallen te worden omdat hij of zij door een specifieke training en uitrusting (wapens) een potentieel gevaar vormt. Of zoals Walzer het bondig uitdrukt: “he [combattant] has allowed himself to be made into a dangerous man” (Walzer 2006, 145). Wat hierbij van essentieel belang is, is het feit dat de gevaarlijkheid van iemand zich niet noodzakelijk beperkt tot de aanwezigheid van een *rechtstreekse* dreiging (wat wel het geval is bij het recht op zelfverdediging). Een soldaat die slaapt of die een bad neemt – Walzer spreekt hier over “naakte soldaten” – blijft even goed een legitiem doelwit omdat die persoon in de toekomst mogelijk een dreiging kan vormen (principe van militaire noodzaak). Dat is niet zo binnen het zelfverdedigingsparadigma: hier herwint men zijn recht om niet gedood te worden vanaf het ogenblik dat de dreiging die men vormt niet langer imminent is.

Men zou echter terecht kunnen opmerken dat in het geval van risicoloze *drone*-oorlogvoering, vijandelijke combattanten ook in de toekomst geen dreiging zullen vormen (in de veronderstelling dat de *drone*-aanvallen niet zullen gevolgd worden door militaire acties die *wel* een risico inhouden, zoals bijvoorbeeld een “symmetrisch” grondoffensief), en dus, ook volgens de TRO, niet langer een legitiem doelwit vormen. Dit is nochtans een conclusie die totaal vreemd is aan het RO-denken (Walzer 2004, 16). Impliciet gaat Kahn er namelijk vanuit dan in een oorlog, net zoals in een sportwedstrijd, er sprake moet zijn van een soort *fairness* of *fair play*: men mag de andere maar doden indien die andere een “*sporting chance*” heeft om mij te doden. Concreet zou dit dan betekenen dat men maar een rechtvaardige oorlog kan voeren indien men afziet van elke vorm van militaire superioriteit die een risicoloze asymmetrie met zich mee zou kunnen brengen. Opnieuw, deze *fairness*-gedachte is vreemd aan de TRO. Wel is het zo, dat de TRO elke vorm van *gratuit* doden verbiedt. Nu, *gratuit* doden zegt iets over (de afwezigheid) van de militaire waarde van een actie, maar zegt niets over het feit of die actie al dan niet met risico’s voor het eigen leven dient gepaard te gaan.

TRO-gevoeligheid voor TK-gerelateerde pijnpunten

De ethische bekommernis die centraal staat bij de kritiek als zou TK een vorm van standrechtelijke executie zijn, is er een waaraan ook de TRO bijzonder gevoelig is. Zowel de critici van TK als de aanhangers van de TRO gaan er namelijk van uit dat kost wat kost moet vermeden worden om personen die niets doen of niets gedaan hebben om hun recht op leven te verliezen, te doden. Belangrijk is evenwel dat bij de TRO deze zorg om onschuldige personen te ontzien geuit wordt binnen het oorlogsparadigma, en meer specifiek op basis van het principe van de immuniteit van de non-combattanten. Maar, zoals reeds aangehaald, moet de kritiek van de standrechtelijke executie eerder begrepen worden binnen de context van het ordehandavingsparadigma. De TRO herkent weliswaar de morele onaanvaardbaarheid van standrechtelijke executies, maar hierbij wordt dan vooral gedacht aan burgers die bij wijze van represaillemaatregelen gefusilleerd worden, of aan oorlogsmisdadigers die zonder enige vorm van proces worden geëxecuteerd. Voor de aanhangers van TK moet het doden van personen die op de een ander manier te maken hebben met terroristische activiteiten beschouwd worden binnen een oorlogsparadigma. Het gaat dan om personen die, net als combattanten, hun recht om niet gedood te worden verloren hebben. In dat geval verdwijnt uiteraard ook de gevoeligheid van de TRO voor deze specifieke vorm van standrechtelijke executies: diegenen die gedood worden (terroristen), mogen immers ook gedood worden (precies omdat ze beschouwd worden als combattanten).

Maar aan het ongevoelig maken van de TRO voor de kritiek van het standrechtelijk executeren van terroristen hangt ook een prijskaartje vast: met het verlenen van een combattantenstatus verwerven terroristen eveneens oorlogsprivileges (zoals het recht om te doden) die we ze eigenlijk liever niet zouden toekennen. Vanuit de TRO kan het toekennen van oorlogsprivileges aan terroristen op twee manieren verhinderd worden. Een eerste optie bestaat erin om TK van terroristen binnen de context van het oorlogsparadigma te behouden (en terroristen dus nog steeds als combattanten te beschouwen), maar om tegelijkertijd uit te gaan van een *jus in bello*-afhankelijkheid van het *jus ad bellum*.²⁴ Dit betekent meer concreet dat diegenen die strijden voor een onrechtvaardige zaak – laten we uitgaan dat dit diegenen zijn die behoren tot een terroristische beweging – meteen ook geen enkel recht hebben om geweld te gebruiken. In dat geval worden de terroristen beschouwd als *onrechtvaardige* combattanten, een status die vergelijkbaar is met die van “onwettige combattanten”. Bij een tweede optie is het de bedoeling om de dualiteit “oorlogsparadigma versus het ordehandavingsparadigma” wat te doorbreken door een soort hybride of tussenparadigma (tussen oorlog en ordehandaving) te creëren. Een recente poging in die richting bestaat

24. Zie opmerking pp. 6-7 van dit artikel.

erin om de TRO uit te breiden met het zogenoemde *jus ad vim* (Walzer 2006, XV). Het *jus ad vim* stelt onder welke voorwaarden militair geweld mag gehanteerd worden in een conflictsituatie die geen oorlog is (“force-short-of-war”). Nu, wat ook de precieze inhoud moge zijn van dit *jus ad vim* (deze relatief nieuwe TRO-component is nog volop in ontwikkeling), feit is dat de *ad vim*-principes permissiever gaan zijn dan die van ordehandhaving, maar strikter dan die van het *jus in bello* (Ford 2013; Brunstetter & Braun 2013). Dat betekent meteen ook dat de praktijk van TK in het kader van antiterroristische acties wat sterker aan banden zal gelegd worden, wat op zijn beurt onvermijdelijk gepaard zal gaan met een enigszins verhoogde TRO-gevoeligheid voor de kritiek van standrechtelijke executies. Door personen gelieerd met terrorisme niet langer te gaan beschouwen als “zuivere” combattanten, zullen ze ook niet langer om het even waar en om het even wanneer kunnen gedood worden.

De onderliggende morele bekommernis die geuit wordt bij “signature killing” is ook herkenbaar voor de TRO. De neiging om onder druk van de omstandigheden de lijst van mogelijke doelwitten steeds maar verder uit te breiden, is niet zonder morele risico’s. Bij “signature killing” is het niet langer noodzakelijk dat we precies weten om *wie* het gaat. Het vertonen van een bepaald “verdacht” gedragspatroon is voldoende. Het morele risico om een onschuldige persoon te doden zal gevoelig toenemen naarmate de link van het *targeting*-criterium met de betrokkenheid van het potentiële doelwit bij terroristische activiteiten steeds vager en onduidelijker wordt. Eenzelfde logica zien we ook aan het werk binnen de oorlogscontext. Indien militaire operaties niet meteen het verhoopde resultaat opleveren, stelt zich al snel de vraag op of het geen goed idee zou zijn om niet enkel de vijandelijke combattanten aan te vallen, maar ook burgers die op de een of ander manier (nauw) betrokken zijn bij de oorlogsinspanning. Ook hier neemt het morele risico om onschuldige personen te doden toe naarmate de band tussen het aanvalbaarheidscriterium en de betrokkenheid bij de oorlogsinspanning onduidelijker wordt. De TRO waarschuwt voor een dergelijke trend door er op te wijzen dat hierdoor de morele kracht van het discriminatieprincipe ernstig dreigt uitgehold te worden. De TRO heeft echter minder voeling met de kritiek die zegt dat er bij “signature killing” een collectivisering van het letaal geweld optreedt. Het gerechtvaardigd doden binnen de TRO is namelijk in essentie collectivistisch van aard: een individu verliest zijn recht om niet gedood te worden, precies omdat hij of zij behoort tot de klasse van de combattanten, en niet omwille van zijn of haar particuliere identiteit als persoon.²⁵

25. Aanhangers van een revisionistische TRO, zoals bijvoorbeeld de Amerikaanse filosoof Jeff McMahan, pleiten dan weer wel voor een meer individualistische benadering van het gerechtvaardigd doden, door te stellen dat iemand maar mag aangevallen worden in functie van zijn of haar graad van morele verantwoordelijkheid van het voeren van een onrechtvaardige oorlog (McMahan 2009).

De TRO is tevens gevoelig voor een aantal praktisch-prudentiële bezwaren waarmee TK geconfronteerd wordt. Net zoals TK, zijn ook militaire acties onderhevig aan tal van epistemologische beperkingen, die dan in de TRO tot uiting komen bij het beantwoorden van vragen zoals: “zijn er geen niet-militaire alternatieven beschikbaar om onze doelstelling te bereiken” (principe van het laatste redmiddel), of “wat is de kans dat het gebruik van geweld meer schade zal veroorzaken dan we hopen te voorkomen?” (proportionaliteitsprincipe). Maar waar de gevoeligheid van de TRO voor de onvoorspelbaarheid van oorlogvoering (“*the fog of war*”) misschien nog het best tot uiting komt, is bij het principe van de redelijke kans op succes: wat is de kans dat militair geweld als instrument ons effectief zal toelaten om de vooropgestelde objectieven te bereiken? Met dit “redelijke kans op succes”-principe wordt trouwens meteen ook aangegeven dat de TRO niet ongevoelig is voor doeltreffendheidsbedenkingen, zoals die ook geuit worden in debat over TK.

Met de doctrine van het dubbele effect (DDE), tot slot, is de TRO tevens uitgerust om zich uit te spreken over de problematiek van de collaterale schade. Hierbij dient opgemerkt te worden dat *elke* ethisch theorie over het gebruik van geweld die uitgaat van een plicht om geweld op een discriminerende wijze toe te passen (en de TRO is daar één voorbeeld van), ook op de één of andere manier een positie zal dienen in te nemen met betrekking tot de problematiek van collaterale schade. Acties die uitsluitend legitieme doelwitten viseren, kunnen namelijk altijd aanleiding geven tot slachtoffers bij een bevolkingsgroep die niet mag worden aangevallen. Deze positie hoeft echter niet noodzakelijk die van de DDE te zijn. Zo is het best mogelijk om een positie in te nemen die permissiever is dan die van de DDE (door, zo bijvoorbeeld, één of meer DDE-restricties te schrappen), of die heel wat strenger is (door, zo bijvoorbeeld, elke vorm van collaterale schade als moreel onaanvaardbaar te beschouwen).

TRO-gevoeligheid voor AK-gerelateerde pijnpunten

Over het eerste eerder technische pijnpunt, namelijk of het ontwikkelen van een autonoom wapensysteem met een voldoende “ethische capaciteit” nu of in de toekomst wel *überhaupt* mogelijk is, kan de TRO zich niet uitspreken. Waar de TRO zich, zij het eerder indirect, wel over kan uitspreken is de vraag of een dergelijke technologische haalbaarheid ethisch gezien wel *wenselijk* is. Een van de *in bello*-principes stelt zo bijvoorbeeld dat het moreel onaanvaardbaar is om een beroep te doen op wapens of wapensystemen waarvan geweten is dat ze onmogelijk op een ethisch verantwoorde wijze kunnen ingezet worden (een zogenaamd *malum in se*). Een hieruit afgeleid principe zou dan kunnen stellen dat het tevens moreel onaanvaardbaar is om wapens te *ontwikkelen* die onmogelijk op een ethisch verantwoorde manier kunnen ingezet worden.

Nu, zoals eerder al aangehaald, bestaat er heel wat discussie over de vraag of autonome wapensystemen ooit wel over een voldoende ethische capaciteit zullen kunnen beschikken. Iemand zoals Arkin is ervan overtuigd dat dit niet enkel mogelijk is, autonome robots zullen zich op het slagveld ook *ethischer* en *humaner* gaan gedragen dan de mens. Indien dit inderdaad zo zou zijn, moeten we eerder uitgaan van de stelling dat we ethisch *verplicht* zijn om dit soort wapens te gaan ontwikkelen. In welke mate is de TRO gevoelig voor dit soort morele overweging? Een van de criteria van de DDE is die van de plicht om de nodige voorzorgen te nemen teneinde collaterale schade zoveel mogelijk te vermijden (het *due care*-principe). Indien men over een wapensysteem kan beschikken dat toelaat om een militair doelwit met een grotere precisie (en dus met een kleinere kans op collaterale schade) uit te schakelen, dan is men verplicht hiervan gebruik te maken. Op basis van dit voorzorgprincipe zou dan een afgeleid principe kunnen geformuleerd worden dat stelt dat men de plicht heeft om in de toekomst enkel nog wapens te ontwikkelen die in vergelijking met bestaande wapens over een grotere ethische capaciteit beschikken.²⁶ Een dergelijke morele overweging zou dan, net als de eerder vermelde plicht om *drone*-operatoren beter ethisch voor te bereiden op hun taak, deel kunnen uitmaken van een verder te ontwikkelen TRO-uitbreiding, namelijk het *jus ante bellum*.

Wat is de gevoeligheid van de TRO voor de kritiek als zou het gebruik van autonome wapensystemen een dehumanisering van het oorlogsgebeuren in de hand werken? Vooreerst moet duidelijk gesteld worden dat een van de belangrijkste bestaansredenen van de TRO er precies in bestaat om een dehumanisering van gewapende conflicten tegen te gaan. Dit dient dan vooral te gebeuren op basis van het *jus in bello*. In dat opzicht kan dan ook gesteld worden dat de gevoeligheidsgraad van de TRO voor de problematiek van de dehumanisering in de eerste plaats zal afgemeten worden aan de hand van de verschillende *in bello*-principes. Nu, wanneer we de kritiek van auteurs zoals Johnson en Axinn aandachtig bekijken, dan merken we al snel op dat hun opvatting over dehumanisering niet te herleiden valt tot het al dan niet respecteren van de *in bello*-principes. Zelfs indien autonome robots er ooit zouden in slagen om de *in bello*-restricties beter te respecteren dan menselijke combattanten, dan nog blijft hun kritiek, zoals eerder al opgemerkt, overeind. Dit is alvast een duidelijke indicatie dat de TRO niet meteen een *directe* voeling heeft met de dehumaniseringsproblematiek zoals geschetst door Johnson en Axinn.

26. Het DDE-voorzorgprincipe is voor alle duidelijkheid *enkel* van toepassing op de wapens waarover men beschikt op het ogenblik van de militaire actie zelf. Het afgeleide principe heeft betrekking op nog te ontwikkelen wapensystemen. Het is uiteraard maar de vraag in welke mate een betere ethische kwaliteit een bepalende factor zal zijn bij het ontwikkelen van toekomstige wapensystemen.

Maar wat met een eerder *indirecte* gevoeligheid, door bestaande principes anders te interpreteren of door het uitbreiden van de TRO (zoals eerder met het *jus ad vim* of het *jus ante bellum*)? Waar het bij Johnson en Axinn in essentie om gaat, is het feit dat het uitbesteden van beslissingen over leven en dood aan machines getuigt van een fundamenteel gebrek aan respect voor de menselijke waardigheid. Men zou in dit verband kunnen gewagen van een soort morele noodzaak om de *finale* beslissing over leven en dood te laten nemen door een medemens (ook al is het een vijandelijke combattant) en niet door een machine. De TRO kan op verschillende manieren gevoelig gemaakt worden voor deze fundamentele kritiek. Vooreerst zouden we kunnen uitgaan van een *in bello*-afhankelijkheid van het *jus post bellum*. Dit houdt in dat we *tijdens* de vijandelikheden (*jus in bello*) ons dienen te onthouden van acties die op de een of andere wijze het realiseren van een meer duurzame vrede *na* het gewapende conflict (*jus post bellum*) zouden kunnen bemoeilijken. In dat opzicht zou dan het niet-respectvol behandelen van de tegenstander, door de finale leven-en-dood beslissingen uit te besteden aan machines, als *in bello* onaanvaardbaar kunnen beschouwd worden.

Een tweede manier bestaat erin om twee *ad bellum*-principes, legitieme autoriteit en juiste intentie, onder een ietwat gewijzigde vorm te introduceren in het *jus in bello*. De *in bello*-variant van de legitieme autoriteit zou dan zo bijvoorbeeld kunnen opleggen dat met betrekking tot het stellen van letale acties *enkel menselijke* actoren een legitieme autoriteit kunnen vormen. Enkel zij hebben, onder welbepaalde voorwaarden, een recht om de finale leven-en-dood beslissing te nemen. Bij deze alternatieve interpretatie van de “legitieme autoriteit” zou echter het bezwaar kunnen geformuleerd worden dat ze de TRO *overgevoelig* maakt voor de AK-problematiek. Door te benadrukken dat enkel menselijke actoren het recht hebben om leven-en-dood beslissingen te nemen, sluiten we *a priori* elke vorm van AK uit. Een alternatieve interpretatie van de “legitieme autoriteit” die, theoretisch althans, *niet* elke vorm van AK *a priori* uitsluit, is er een die stelt dat enkel actoren die beschikken over een “gepaste morele dispositie” het recht hebben om dit soort beslissing te nemen. Hierbij gaat het dan om een interpretatie die we ook al eerder vermeld hebben in een poging om de TRO gevoelig te maken voor de problematiek van het morele desengagement bij *drone*-operatoren. Hoewel het hier strikt genomen *niet* om menselijke actoren dient te gaan, moeten we, op basis van de huidige technologische stand van zaken, autonome robots (nog) wel uitsluiten. Merk hierbij trouwens op dat bij deze tweede “legitieme gezag”-interpretatie (1) het mens-zijn van de actor niet langer een noodzakelijke en voldoende voorwaarde vormt om te worden beschouwd als een legitieme autoriteit, en (2) het belang om de TRO uit te breiden met een *jus ante bellum* (waarin dan de nodige aandacht moet besteed worden aan de morele vorming en de deugdenverwerving bij militairen of kandidaat-militairen) opnieuw benadrukt wordt.

Tot slot is er nog het attributieprobleem. Zoals al opgemerkt, is de TRO, net als elke andere normatieve theorie, bijzonder gevoelig voor de problematiek van het toewijzen van verantwoordelijkheden in het geval relevante principes niet of onvoldoende worden gerespecteerd. “There can be no justice in war,” zo stelt Walzer, “if there are not, ultimately, responsible men and women” (Walzer 2006, 288). Maar wat met “verantwoordelijke” robots? *Autonome* wapensystemen zijn, zoals gezegd, niet noodzakelijk *verantwoordelijke* systemen. Wapensystemen met een machine-autonomie zijn amoreel, terwijl wapensystemen met een volledige morele verantwoordelijkheid (en die dus op een zinvolle manier kunnen bestraft worden) net als Walzers “responsible men and women” een deel (of alle) verantwoordelijkheid voor een fout kunnen toegewezen krijgen. Het zijn de wapensystemen die, zoals Sparrow aangeeft, zich tussen deze twee uitersten bevinden die voor een toewijzingsprobleem zorgen. In de veronderstelling dat het ooit technisch mogelijk zou zijn om wapensystemen te ontwerpen die hun machine-autonomie gevoelig overstijgen, dan zal de daarmee gepaard gaande onmogelijkheid om specifieke verantwoordelijkheden toe te wijzen ook door de TRO als bijzonder problematisch ervaren worden.

Besluit

Op basis van de in dit artikel uitgevoerde gevoeligheidstest kunnen we in grote lijnen de volgende conclusies formuleren:

- a. Al bij al is de gevoeligheidsgraad van de TRO voor de in deze studie geselecteerde pijnpunten bij *drone*-oorlogvoering vrij behoorlijk. Zo heeft de theorie enige vorm van directe gevoeligheid voor een achttal punten, een indirecte gevoeligheid voor een zevental punten en is de theorie totaal ongevoelig voor een drietal punten.
- b. De directe gevoeligheid van de TRO heeft in de eerste plaats te maken met de bekommernis om onschuldige personen zoveel mogelijk te beschermen tegen geweld (*drone*-gerelateerd of niet). Hierbij kan het dan gaan om geweld dat intentioneel gericht is tegen burgers (cf. het asymmetrische reactieprobleem, kritiek van standrechtelijke executies, “signature killing”), of geweld waarbij burgers het voorziene, maar niet-intentionele slachtoffer zijn (cf. collaterale schade).
- c. Opmerkelijk is ook dat, in tegenstelling tot wat misschien op het eerste gezicht zou kunnen verwacht worden, de directe TRO-gevoeligheid voor de *drone*-gerelateerde pijnpunten zich niet *uitsluitend* situeert in het *jus in bello*. Zo herkent de TRO het problematische karakter van een aantal punten op basis van enkele *ad bellum*-principes. Denken we hierbij maar aan de *ad bellum* principes “laatste redmiddel” (cf. drempelprobleem), “legitieme autoriteit” (cf.

- probleem van democratische legitimiteit) en “redelijke kans op succes” (doel-treffendheidsprobleem).
- d. De indirecte gevoeligheid van de TRO werd vooral bekomen op basis van twee elementen. Zo hebben we enerzijds een beroep gedaan op een uitbreiding van de TRO met het *jus ante bellum* en het *jus ad vim*. Het *jus ante bellum* laat zo bijvoorbeeld een gevoeligheid toe voor ethisch-psychologische problemen, zoals het risico op moreel desengagement bij *drone*-operatoren. Het *jus ad vim* laat de TRO toe om uitspraken te doen over daden van letaal geweld die moeten gesitueerd worden tussen oorlog en ordehandhaving. Anderzijds hebben we de TRO-gevoeligheid verhoogd door bestaande TRO-principes en -concepten op een alternatieve manier te interpreteren. Zo laat bijvoorbeeld een *in bello* interpretatie van de “legitieme autoriteit” toe om de TRO (over)gevoelig te maken voor de dehumaniseringskritiek.
 - e. Voor een aantal pijnpunten is de TRO totaal ongevoelig. Zo heeft de TRO geen voeling met de kritiek als zou een risicoloze oorlog een onrechtvaardige oorlog zijn (omdat het doden zonder risico kan gebeuren). In het kader van terrorismebestrijding vertoont de TRO een voorwaardelijke ongevoeligheid voor de kritiek van de standrechtelijke executies: indien terrorisme beschouwd wordt binnen het oorlogsparadigma dan beschikken terroristen over een combattantenstatus, wat betekent dat ze, net als iedere combattant, een legitiem doelwit vormen (in dat geval kan er dus geen sprake zijn van standrechtelijke executies).
 - f. Opvallend is ook dat de TRO voor alle beschouwde AK-gerelateerde pijnpunten *enkel* een indirecte gevoeligheid vertoont. Dit zou eventueel kunnen verklaard worden door het feit dat het *autonome* doden door wapensystemen (AK), en dit in tegenstelling tot het op *afstand* doden (RK) of het *gepersonaliseerd* doden (TK), een dimensie is waarmee de TRO in haar zeer lange geschiedenis voor het eerst geconfronteerd wordt. Vooral de dehumaniseringskritiek (zoals geformuleerd door Johnson en Axinn) is in dat opzicht voor de TRO een “nieuw” soort pijnpunt.
 - g. Tot slot zou kunnen opgemerkt worden dat de TRO-gevoeligheid voor *drone*-gerelateerde problemen verder zou kunnen verhoogd worden door het *plurale* karakter van de theorie wat uit te breiden. De gevoeligheidstest heeft namelijk herhaaldelijk aangetoond dat de ethisch relevante factoren waarmee de TRO in haar analyses rekening houdt, namelijk *gevolgen* (consequentialisme) en *plichten* (deontologie), niet altijd volstaan. Om haar ethische capaciteit te verbeteren, doet de TRO er goed aan om wat meer oog te hebben dan nu het geval is voor de deugddimensie van de complexe morele realiteit van oorlog en vrede.

Bibliografie

- Altman, Andrew. 2012. "Introduction." In: *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*, red. Claire Finkelstein, Jens David Olin & Andrew Altman, 1-27. Oxford: Oxford University Press.
- Arkin, Ronald. 2010. "The Case for Ethical Autonomy in Unmanned Systems." *Journal of Military Ethics* 9,4: 332-341.
- Brunstetter, Daniel & Megan Braun. 2013. "From *Jus ad Bellum* to *Jus ad Vim*: Recalibrating Our Understanding of the Moral Use of Force." *Ethics & International Affairs* 27,1: 87-106.
- Buchanan, Allen. 2003. *Justice, Legitimacy, and Self-Determination: Moral Foundations for International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Ceulemans, Carl. 2008a. "Oorlog, morele verantwoordelijkheid en het doden van combattanten." *Ethiek & Maatschappij* 11,2: 36-57.
- Ceulemans, Carl. 2008b. "The NATO Intervention in the Kosovo Crisis: March-June 1999." In: *Moral Constraints on War: Principles and Cases* (2de editie), red. Bruno Coppeters & Nick Fotion, 195-217. Lanham: Lexington Books.
- Ceulemans, Carl. 2011. *Over oorlog en ethiek: De traditie van de rechtvaardige oorlog in theorie en praktijk*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Ceulemans, Carl. 2013. "Responsibility to Protect. Staatssoevereiniteit, en het gebruik van militair geweld: een ethisch-normatieve analyse." *Ethische Perspectieven* 23,1: 56-77.
- Ceulemans, Carl. 2014. "After the Dust Settles: Reflections on Postwar Justice." (review article) *Millennium. Journal of International Studies* 42,3: 908-917.
- Clark, Wesley. 2001. *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat*. New York: Public Affairs.
- Coady, C.A.J. 2008. *Morality and Political Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coppeters, Bruno, Carl Ceulemans & Anthony Hartle. 2008. "Just Cause." In: *Moral Constraints on War: Principles and Cases* (2de editie), red. Bruno Coppeters & Nick Fotion, 27-54. Lanham: Lexington Books.
- Crawford, Neta. 2013. *Accountability for Killing: Moral Responsibility for Collateral Damage in America's Post-9/11 Wars*. Oxford: Oxford University Press.
- Enemark, Christian. 2014. *Armed Drones and the Ethics of War: Military Virtue in a Post-Heroic Age*. London/New York: Routledge.
- Evans, Mark. 2005. "Introduction: Moral Theory and the Idea of a Just War." In: *Just War Theory: A Reappraisal*, red. Mark Evans, 1-21. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Finkelstein, Claire, Jens David Olin & Andrew Altman (red.). 2012. *Targeted Killings: Law and Morality in an Asymmetrical World*. Oxford: Oxford University Press.

- Ford, S. Brandt. 2013. "Jus ad Vim and the Use of Lethal Force-Short-of-War." In: *Routledge Handbook of Ethics and War: Just War Theory in the Twenty-first Century*, red. Fritz Allhoff, Nicholas Evans & Adam Henschke, 63-75. New York/London: Routledge.
- French, Shannon. 2005. *The Code of the Warrior: Exploring Warrior Values Past and Present*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Glover, Jonathan. 2001. *Humanity: A History of the Twentieth Century*. London: Pimlico.
- Gross, Michael. 2007. "Assassination and Targeted Killing: Law Enforcement, Execution or Self-Defence?" In: *War, Torture & Terrorism: Ethics and War in the 21st Century*, red. David Rodin, 81-95. Oxford: Blackwell Publishing.
- Gross, Michael. 2010. *Moral Dilemmas of Modern War: Torture, Assassination, and Black-mail in an Age of Asymmetric Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunter, Thomas. 2009. *Targeted Killing: Self-Defense, Preemption, and the War on Terrorism*.
- Johnson, Aaron & Sidney Axinn. 2013. "The Morality of Autonomous Robots." *Journal of Military Ethics* 12,2: 129-141.
- Johnson, Rebecca. 2013. "The Wizard of Oz Goes to War: Unmanned Systems in Counterinsurgency." In: *Killing by Remote Control: The Ethics of an Unmanned Military*, red. Bradley J. Strawser, 154-178. Oxford: Oxford University Press.
- Kaag, John & Sarah Kreps. 2014. *Drone Warfare*. Cambridge: Polity Press.
- Kahn, Paul. 2002. "The Paradox of Riskless Warfare." *Philosophy & Public Policy Quarterly* 22,3: 1-8.
- Killmister, Suzy. 2008. "Remote Weaponry: The Ethical Implications." *Journal of Applied Philosophy* 25,2: 121-133.
- Lin, Patrick, George Bekey & Keith Abney. 2008. *Autonomous Military Robotics: Risks, Ethics, and Design*. Rapport voorbereid voor US Department of Navy, Office of Naval Research. Beschikbaar op http://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=phil_fac.
- Lucas, Jr, George. 2011. "Industrial Challenges of Military Robotics." *Journal of Military Ethics* 10,4: 274-295.
- May, Larry. 2012. *After War Ends: A Philosophical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahan, Jeff. 2009. *Killing in War*. Oxford: Oxford University Press.
- Plaw, Avery. 2013. "Counting the Dead: The Proportionality of Predation in Pakistan." *Killing by Remote Control: The Ethics of an Unmanned Military*, red. Bradley J. Strawser, 126-153. Oxford: Oxford University Press.
- Quinn, Warren. 1989. "Actions, Intentions, and Consequences: The Doctrine of Double Effect." *Philosophy & Public Affairs* 18,4: 334-351.
- Rawls, John. 1999. *The Law of Peoples with "The Idea of Public Reason Revisited"*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, John. 2005. *Political Liberalism*. Expanded edition. New York: Columbia University Press.

- Rodin, David & Henry Shue (red.). 2008. *Just and Unjust Warriors: The Moral and Legal Status of Soldiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Roff, Heather. 2013. "Killing in War: Responsibility, Liability, and Lethal Autonomous Robots." In: *Routledge Handbook of Ethics and War: Just War Theory in the Twenty-first Century*, red. Fritz Allhoff, Nicholas Evans & Adam Henschke, 352-364. New York/London: Routledge.
- Sharkey, Noel. 2010. "Saying 'No!' to Lethal Autonomous Targeting." *Journal of Military Ethics* 9,4: 369-383.
- Shue, Henry & David Rodin (red.). 2007. *Preemption: Military Action and Moral Justification*. Oxford: Oxford University Press.
- Singer, P.W. 2009. *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century*. New York: The Penguin Press.
- Singer, P.W. 2010. "The Ethics of Killer Applications: Why is it so Hard to Talk about Morality When it Comes to New Military Technology?" *Journal of Military Ethics* 9,4: 299-312.
- Sluka, Jeffrey. 2011. "Death from Above: UAVs and Losing Hearts and Minds." *Military Review* May-June: 70-76.
- Sparrow, Robert. 2007. "Killer Robots." *Journal of Applied Philosophy* 24: 62-77.
- Sparrow, Robert. 2013. "War without Virtue?" In: *Killing by Remote Control: The Ethics of an Unmanned Military*, red. Bradley J. Strawser, 84-105. Oxford: Oxford University Press.
- Steinhoff, Uwe. 2013. "Killing Them Safely: Extreme Asymmetry and Its Discontents." In: *Killing by Remote Control: The Ethics of an Unmanned Military*, red. Bradley J. Strawser, 179-207. Oxford: Oxford University Press.
- Strawser, Bradley. 2010. "Moral Predators: The Duty to Employ Uninhabited Aerial Vehicles." *Journal of Military Ethics* 9,4: 342-368.
- Walzer, Michael. 2004. *Arguing About War*. New Haven/London: Yale University Press.
- Walzer, Michael. 2006. *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. 4th edition. New York: Basic Books.

